

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія насильства**»
вибіркових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 2 *Насильство проти дітей*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
Протокол від 15.08.2023 №8

Розробник:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Маннапова К.Р.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС, кандидат психологічних наук Греса Н.В.

План лекції:

1. Сексуальне насильство над дітьми як соціальна и психологічна проблема.
2. Різновиди та ознаки насильства щодо дітей. Наслідки жорстокого поводження з дітьми.
3. Виявлення випадків насильства.
4. Особливості дітей, які мають сексуалізовану поведінку та схильні до вчинення сексуального насильства.
5. Опитування дітей–потерпілих або свідків насильства.
6. Основні фактори та шляхи подолання жорстокого поводження з дітьми.

Рекомендована література

1. Гуменникова Т.Р., Метіль А.С. Характеристика домашнього насильства: відповідальність і наслідки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 35, Серія Юриспруденція, том 2. С. 12-14.
2. Чайка В.В. Соціальна обумовленість криміналізації насильства в родині. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (56). С.104-107

Текст лекції

1. Сексуальне насильство над дітьми як соціальна и психологічна проблема.

В даний час проблема насильства та жорстокого поводження з дітьми все частіше згадується в усьому світі. Ситуація погіршується постійною реформою сфери, в якій виховуються діти: змінюється функціонування навчальних закладів, засобів масової інформації, молодіжних та дитячих громадських об'єднань, інститут сім'ї також зазнає змін. Невпевненість у собі, фінансова залежність, вікові особливості психіки неповнолітніх (незрілість, підпорядкованість дорослим, відсутність життєвого досвіду, неможливість повноцінно та критично оцінити ситуацію та передбачити можливі наслідки) призводять до того, що в суспільстві, толерантному до насильства, діти все частіше і частіше стають жертвами насильства та зловживання.

Випадків сексуального насильства над дітьми з кожним роком стає все більше й більше, хоча такі факти через нерозголошення, сором та замовчування теми насильства – не завжди піддаються аналізу громадськості. Будь-яка дитина чи підліток, незалежно від віку, статі, культурного чи соціального походження, може стати жертвою сексуального насильства. Аналогічні ситуації можна пояснити браком досвіду, похибками сприймання оточуючої дійсності, недостатнім обсягом необхідних знань у дітей, щоб зрозуміти чи пояснити, що з ними відбувається. Все це й визначає

необхідність існування та взаємодії елементів системи “дитина-жертва – психологічна допомога – звичайна життєдіяльність”.

Проблема насильства та жорстокого поводження з дітьми останнім часом стає об’єктом емпіричних досліджень, вітчизняні роботи з цієї проблематики залишаються поодинокими. Так, зокрема, Kochemirovs’ka (2008) пояснює таку ситуацію тим, що сексуальне насильство над дітьми є найбільш прихованим видом жорстокого поводження. У той час, Cherepanova (1995), вивчивши проблеми насильства над дітьми в сім’ї, описала прояви та симптоми, які можуть виявити факт насильства, вчиненого над дитиною його батьками. Вона дослідила соціальні, фізичні та психологічні наслідки сексуального насильства над дітьми в сім’ї. Поряд із цим, Safonova (2007) розкрила у своїх публікаціях поняття жорстокого поводження з дітьми в родині, його види та форми прояву, тісні та окремі наслідки психологічного, фізичного, сексуального насильства над дітьми в сім’ї. Дослідниця розробила низку уроків для соціальних педагогів, соціальних працівників, щоб розширити свою концепцію домашнього насильства та навчити їх працювати з дітьми-жертвами насильства: діагностика та загальні рекомендації щодо опитування таких дітей. Отже, аналізуючи окремі наукові дослідження щодо надання психологічної допомоги дітям, які зазнали сексуального насильства, можемо зробити висновок, що на даний час немає чіткого розуміння змісту психологічної допомоги таким дітям; профілактична робота в цій галузі не є систематичною, форми та методи психологічної допомоги недостатньо вивчені.

У межах даної проблематики Gindin, & Dukhova (1997) зазначають, що здебільшого сексуальні напади на дітей відбуваються без застосування фізичної сили чи загрози, тобто без застосування насильства в традиційному кримінальному розумінні. Це пов’язано з тим, що метою дорослої людини є залучення дитини до сексуальних відносин, а не заподіяння фізичних чи психічних страждань, демонстрація негативних емоцій, сили та контролю, як у випадках фізичного чи психічного насильства. У зв’язку з цим термін “сексуальне зловживання” є більш точним, а не “сексуальне насильство”.

2. Різновиди та ознаки насильства щодо дітей. Наслідки жорстокого поводження з дітьми.

Сексуальне насильство чи жорстоке поводження, зловживання – залучення дитини з або без згоди у сексуальні дії з дорослими з метою отримання ним сексуального задоволення чи користі.

Згода дитини на статевий акт не дає підстави вважати це ненасильницькими діями, оскільки дитина залежить залежно від дорослого; може й не усвідомлювати важливості статевих актів через функціональну незрілість; не в змозі повністю передбачити всі негативні наслідки цих дій (Gindin, & Dukhova, 1997).

Щодо класифікації окремих форм сексуального насильства, то вона може ґрунтуватися на різних ознаках і підходах. Так, Hobbs, Hanks & Wynne

(1993) у своїх наукових працях наголошують на конкретних формах сексуального насильства над дітьми.

На їх думку, *домашнє насильство* – сексуальне насильство з боку близьких кровних родичів (батьків, братів і сестер); осіб, які замінюють батьків (усиновителі, опікуни); осіб, які виконують функції батьків (чоловік або співмешканець матері, дружина чи співмешканка батька); близькі родичі (дядьки, тітки, бабусі і дідусі, двоюрідні брати чи сестри), з якими дитина проживає або часто спілкується. Усі ці дорослі люди впливають на дитину, вона прив'язана до них і залежить від них.

У той час, до *сімейного насильства* належить сексуальне насильство з боку дорослої людини, добре відомої дитині, наприклад: сімейні друзі, сусіди, віддалені родичі чи вихователі. Оскільки ці особи відомі дитині, вона довіряє їм і не сприймає їх як можливе джерело небезпеки.

Разом із тим, *позасімейне групове сексуальне насильство* відноситься до створення стабільної групи дітей педофілом, частина яких бере участь у сексуальних відносинах. При всьому різноманітті форм таких груп (громадська організація, спортивна секція, гурток, студія тощо) головна мета їх створення - статевий контакт дорослих з дітьми, тому всі такі групи мають спільні риси: безумовний авторитет (влада) харизматичного лідера групи; жорстка ієрархічна структура групи, яка пов'язує владу та повноваження будь-якого члена групи з її близькістю до лідера; наявність відомих лише посвяченим таємниць, що призводять до відсутності у більшості членів групи інформації про характер відносин у колі обраних; жорстка дисципліна; старші підлітки, які втратили для лідера свою привабливість як сексуального партнера, мають можливість залучати молодших членів групи до сексуальних відносин; широке використання ритуалів, переконання членів групи у обраності, через що група закривається від зовнішнього контролю; збереження в таємниці сексуального контакту лідера з членами групи не тільки сприяє авторитету лідера, але й тиску з боку підлітків у його оточенні; будь-яке поширення сексуальної інформації між членами групи вважається зрадою та засуджується; підкреслена доброта та любов до дітей, що демонструється лідером під час публічних виступів та у ЗМІ; активна участь у групі дітей із неблагополучних сімей, які не мають довірчих стосунків з батьками та батьки яких не цікавляться життям їхніх дітей; особливі відносини, які існують у групі (жорсткий контроль, секретність, піднесення лідера), представляються педагогічними нововведеннями.

Вуличне насильство – сексуальне насильство з боку незнайомих людей або випадкових знайомих. Ця форма насильства відрізняється раптовістю нападу, застосуванням фізичної сили чи погрозами для придушення опору дитини.

І, наостанок, *інституційне насильство* передбачає сексуальне насильство, яке використовується для демонстрації сили та контролю, для побудови ієрархічних стосунків у колективі. Ця форма сексуального насильства характерна для закритих дитячих груп (Hobbs, Hanks & Wynne, 1993).

3. Виявлення випадків насильства.

Аналіз випадків сексуального насильства над дітьми свідчить, що у більшості випадків суб'єктом сексуального зловживання є родич або знайомий. Найбільш серйозна форма сексуального насильства – інцест, коли сексуальне насильство над дитиною відбувається близьким родичем. Таке сексуальне насильство є ознакою порушеного функціонування сім'ї. Вважається, що інцест не є насильницьким щодо дитини, оскільки не завжди передбачає силу чи прямий примус. Найчастіше діти добровільно віддають себе якійсь сексуальній активності (Mannarova, 2019). Причин тому багато, такі як довіра та любов до насильника, страх втратити свою прихильність. Однак працівники догляду за дітьми повинні усвідомити, що дитина може не усвідомлювати насильство через свій вік або з інших причин. Тому, як справедливо зазначають Platonova, & Platonov (2004), надзвичайно важливо розуміти, що навіть коли діти усвідомлюють важливість вчинених з ними дій, вони все ще не мають досвіду передбачити всі наслідки таких дій на їх психічне чи фізичне здоров'я. На початковому етапі розвитку інцестних відносин вони не здаються насильницькими для дитини, оскільки все починається з фізичного контакту, наприклад дотику, погладжування, і лише згодом ці дії стають все більш і більш сексуалізованими. Маленьким дітям може здатись, що такі відносини є нормальними і прийнятними між люблячим дорослим та дитиною (Platonova, & Platonov, 2004).

Поряд із цим, Kochemirovs'ka (2008) вказує на те, що деякі жертви повідомляють, що вони розуміли неправильність усього, що з ними сталося, але не хотіли втрачати емоційне тепло, яке вони отримували від кривдника в обмін на згоду й мовчання. Зі свого боку Gindin, & Dukhova (1997) пояснюють цю ситуацію тим, що у таких сім'ях поширене порушення у комунікації – часто діти та інші члени сім'ї усвідомлюють насильство, але очікують, що все закінчиться самотійно.

Крім того, Dvoryanchukov & Hutnyk (2012) у своїй роботі стверджують, що у сім'ї може бути кілька дітей, які зазнають сексуального насильства, і якщо розголошення не відбувається тривалий час, всі діти можуть бути жертвами послідовно або одночасно. Часто діти не усвідомлюють, що їхні брати і сестри також є жертвами, оскільки їхній досвід зосереджується на собі. У випадку, коли лише одна дитина є жертвою насильницьких дій, інші діти помічають особливе ставлення до неї, але не можуть зрозуміти причини. Особливості механізмів, які перешкоджають розкриттю, важливі при аналізі та діагностиці випадків жорстокого поводження з дітьми. Основними з них є: ізоляція, загроза, яка призводить до відчаю, демонстрація сили, обману чи шантажу (Dvoryanchukov, & Hutnyk, 2012).

Сповідь дитини – це процес, в якому дитина мотивована сказати спеціалісту чи значущому дорослому, що нею зловживають. Визнання відбувається тоді, коли мотивація повідомити про подію та змінити ситуацію сильніша, ніж мотивація тримати все у таємниці, не змінювати ситуацію та уникати можливих негативних наслідків розкриття насильства. І, як пояснює

Alekseyeva (2003), чим менше дитина розуміє специфіку дій, які відбулися з нею, чим більше вони відбуваються у більш звичному середовищі, тим менш важливою є боротьба мотивів.

Дослідження, проведені Bezpal'ko, Zhuravel', Kochemyrovs'ka, & Yasenovs'ka (2010); Bridges, Denham, & Ganiban (2004), продемонстрували, що образи, жорстокість, відсутність емоційного тепла мають фатальний вплив на життєдіяльність дитини. Ці діти виростають недовірливими, вразливими. Вони неадекватно сприймають себе та інших, вони нездатні довіряти, занадто часто не розрізняють власні почуття, схильні до жорстокості, ніби знову і знову хочуть помститися за інших за їхній досвід приниження. Безпосередні наслідки зловживання – емоційні (низький настрій, тривожність), когнітивні (нав'язливі спогади про те, що сталося), поведінкові (саморуїнування) та вегетативні (сон і апетит) розлади. Відповідно до механізму виникнення, безпосередніми психологічними наслідками сексуального насильства є гострі реакції на психічну травму (стрес).

Якщо сексуальне насильство триває довгий час, зауважує Summit (1983), то у дитини формується комплекс психологічних та поведінкових розладів, спрямованих на адаптацію до цих умов. Цей комплекс є специфічним розладом адаптації, який з погляду сучасної психіатрії, в англomовній літературі називається синдромом акомодатії. Прояви синдрому акомодатії не можна вважати психічною нормою, але слід розуміти, що це природна реакція дитини на перебування в екстремальних умовах, реакція, яка дозволяє їй мінімізувати шкоду сексуального насильства. Синдром акомодатії, описаний R. Summit, виникає лише тоді, коли сексуальний контакт з дорослим відбувається всупереч волі дитини і злочинець використовує примус, психічне або фізичне насильство для досягнення своїх цілей. Однак, якщо дорослий, користуючись довірою та прихильністю дитини, досягає того, що дитина отримує сексуальне задоволення від своїх дій, типовий синдром акомодатії не формується, оскільки не відбувається подій, сприйнятих дитиною як психічна травма (Summit, 1983).

Наведемо також позицію Pchel'nikova (2012), яка виокремлює форми ставлення дітей, які зазнали насильства, до себе та оточуючих:

1) вони відчують себе інакшими, недостойними кохання, поганими, “брудними”. Часто це поєднується з уявленням про себе як маленького, слабкого, такого, що не може вплинути на його життєву ситуацію. Дитина відчуває себе невпевнено щодо власних здібностей та вмінь, безсилля та безпорадність (становище жертви). Можливий і інший варіант: підліток здається зовні “сильним хлопцем” або “класною дівчиною”, але за цією бронею прихований глибокий страх і те саме почуття безпорадності, ускладнене відчуженням від людей, бажанням любові і тепла;

2) діти не довіряють іншим (насамперед, дорослим). Такі жертви насильства вважають дорослих небезпечними, ворожими та позбавляють себе можливості звернутися за допомогою. Часто девізом таких дітей є слова: “Ні в кого не віри, нічого не чекай, нічого не проси”;

3) вони мають надзвичайно слабкий контакт зі своїм тілом та

справжніми почуттями. Результатом пригнічення часто є дисоціація. Найпоширенішою формою дисоціації є розділення тілесних відчуттів і усвідомлення. У певний момент зловживання дисоціація допомогла дитині вижити, впоратися з нестерпним фізичним та / або психічним болем. Дитині здається, що це сталося не з нею, а з кимось іншим. Він або вона вчиться “заморожувати” свої емоційні та тілесні реакції, а потім часто намагаються відновити втрачену інтенсивність почуттів, вдаючись до алкоголю чи наркотиків;

4) такі діти мають порушення міжособистого простору. Вони стають або надмірно жорсткими, або, навпаки, невиразними (Pchel'nikova, 2012).

На продовження нашого аналізу слід зауважити, що є різниця між хлопчиками та дівчатами в тому, як вони переносять психологічну травму після насильницьких дій щодо них. Так, за дослідженням Dvoryanchukov, & Hutnyk (2012), хлопчики намагаються боротися зі спалахами пам'яті та спогадами про напади нахабною поведінкою, щоб ідентифікувати себе, наприклад, від зловмисника. Це може призвести до сексуальної поведінки та до підвищеного ризику насильства з боку інших. У той час, дівчата найчастіше реагують як жертви і більшою мірою сприймають свої травматичні переживання. Вони можуть відчувати, що зловживання було їх виною, зневагу до себе, їх самооцінка знижується, що може призвести до само руйнівної ризикованої поведінки.

Саме тому, як справедливо зазначають Platonova, & Platonov (2004) потрібно дуже поступово (крок за кроком), взаємно усвідомлювати роботу над знаннями та спогадами. Слід створити довірливі і стійкі емоційні зв'язки, повільно і м'яко рухатися до тепла, довіри, близькості, але без різких рухів, що викликають захист. Інтенсивний досвід вимагає міцних зовнішніх рамок, стабільного та безпечного середовища.

На важливість сприятливих міжособистісних стосунків між дитиною та психологом звертають увагу й деякі дослідники з цієї проблематики (Mishchuk, Holovanova, & Bilousova, 2003). Якщо в терапії “дорослих” можна досягти позитивних результатів як в позитивному, так і в негативному переносі, тоді позитивна передача є обов'язковою при роботі з дітьми. Це передбачає ніжну прихильність, яка багато в чому нагадує ставлення дитини до матері.

Отже, можна стверджувати, що втрата контролю і почуття безпорадності для постраждалої дитини дуже суттєві. Переслідувачі кажуть своїм жертвам, що вони винні в тому, що сталося з ними: дитина виглядала чи діяла так, щоб спровокувати примус чи жорстокість. Діти часто говорять про те, що сталося своїм родичам чи вчителю, але чують у відповідь, що вони кажуть неправду. Тож не дивно, що після такої реакції почуття безпорадності у дитини посилюється. Чим більше порушена цілісність “Я” дитини, яка зазнала сексуального насильства, тим більше підтримуючих елементів, які сприяють інтеграції, відновленню цілісності, повинні бути включені в роботу.

Поряд із цим, окремі дослідники (Kempe, Silverman, Steele,

Droegemueller, & Silver, 1962; Robins, Keng, Ekblad, & Brantley, 2012) вказують й на те, що після визнання факту насильства дитина може відчувати самотність, занедбаність та втрату. У дитини часто виникає туга по дому, якщо вона переїхала в інше місце проживання, іноді вона може втратити увагу і тепло, яке отримувала від нападника. Усвідомлення того, що родичі та близькі люди не змогли врятуватися від насильства, можуть викликати у дитини почуття провини і іноді депресії. Почуття провини стає для дитини дуже гострим після розкриття насильства, оскільки її відносини з кривдником починають переглядатись. Коли страх починає стихати, почуття провини приходить до домінування. Провина часто пригнічується через табу, накладену на сексуальність. Дитина (дівчинка) може вірити, що вона спокусила злочинця, і ця думка посилюється, якщо у неї є сексуальні почуття. Дитина може вважати, що вона зруйнувала стосунки матері з батьком чи вітчимом. Дитина бере відповідальність за свої крихкі плечі за розпадання сім'ї, звинувачуючи себе в поганому захисті. Провина проявляється по-різному. Діти з відносно сильним почуттям гідності можуть з гнівом реагувати на втручання влади, з агресією проти зловмисника, який ними скористався, і проти матері, яка не змогла їх захистити. Ці негативні почуття можуть спричинити саморуйнівну поведінку, заподіявши шкоду. Агресія може сприяти формуванню нахабної поведінки вдома та в школі та створює умови для правопорушень. Однією з форм прояву провини є пригнічена, замкнена і мовчазна поведінка. Тільки завдяки послідовному та ретельному відновленню довіри у стосунках із дитиною можна позбавитись вини та сорому. Визнання сорому – це перший етап самодопомоги, оскільки можливість знищення почуття провини та сорому виникає при вербалізації та інших способах реагування на ситуацію насильства. У процесі психореабілітації важливо показати дитині, що почуття не можуть бути поганими чи хорошими. Найкращий спосіб реагувати на амбівалентні почуття – це природна для дитини діяльність (малювання, гра, тобто використання арт-терапії, ігрової терапії та терапії піском тощо). У процесі надання психологічної допомоги дітям центральним моментом є розповідь дитини про те, що сталося з нею (Kempe, Silverman, Steele, Droegemueller, & Silver, 1962; Robins, Keng, Ekblad, & Brantley, 2012).

Загалом діти, які зазнали сексуального насильства, мають слабе почуття гідності, тому, на наш погляд, важливим кроком психологічної реабілітації є робота з “Я-концепцією” дитини, яку часто називають “я поганий”. В результаті насильства діти були позбавлені почуття контролю над своєю психологічною сферою безпеки, тому вони відчують безсилля перед нездатністю захистити свій особистий простір. Необхідно досягти таких результатів: зміцнення самостійності дитини, підвищення впевненості в собі та набуття почуття гідності. Ці цілі досягаються під час навчання дітей таким навичкам:

- уникати ризикованих ситуацій;
- встановити межі та зрозуміти необхідність самозахисту в майбутньому;

- відчувати інших та їх межі та особистий простір;
- сказати “ні” в різних ситуаціях;
- спілкуватися (усно та невербально);
- формувати дистанцію у спілкуванні та розрізняти прийнятні та неприйнятні дотики.

Отже, стає зрозумілим, що усі наведені позиції мають як свої переваги, так і свої недоліки, тому найбільш доцільно зважати на них у комплексі. Разом із тим, залишаються поза увагою питання виявлення динаміки змін особистості дитини, що зазнала насильства, після отримання психологічної допомоги.